

OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE ERMENİLER

YAHUDİ SOYKIRIMI VE ERMENİLER

TEHCİRLE İLGİLİ GERÇEKLER

TÜRKKAYA ATAÖV

TBMM Basımevi
Haziran 2021

OSMANLI'NIN
SON DÖNEMİNDE
ERMENİLER

YAHUDİ SOYKIRIMI VE ERMENİLER

TÜRKKAYA ATAÖV

YAHUDİ SOYKIRIMI VE ERMENİLER*

Türkkaya ATAÖV

Bazı Ermeni yazarlar ve onların yakın destekleyicilerinde, zaman zaman, Almanya'da Nazi döneminin (1933-45) adı adamakıllı kötüye çıkmış Yahudi Holokostuyla Birinci Dünya Savaşı (1914-18) sırasındaki Ermeni-Türk ilişkilerini birbirine bağlamak gibi bir çaba gözlemleniyor. Osmanlıların 1918'deki yenilgilerinden sonra Nuremberg'i (Nürnberg) anımsatan bir mahkemenin "maalesef kurulmamış" olmasından söz ederek bir genelleme rüzgârı estirenler de var.¹ Faşist Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, İsrail, Güney Afrika, Britanya, El Salvador, Guatemala ve Kampuçya'yı ortak "soykırım" kefesi altına koymak isteyenler de eksik değil.²

* Bu makale, **Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler**, (TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Yay. No: 94, 2. Baskı, TBMM Basımevi, Ankara, 2011) adlı kitaptan alınarak ayırbasımı yapılmıştır.

1 Peter Lanne, **Armenia: The First Genocide of the XX Century**, çev. Krikor Balekjian, Munchen, Institute for Armenian Studies, 1977, s. 175-208.

2 Alexander Galkin **et al.**, **Genocide (Genotsid)**, Moskva, Izdatel'stvo Progress, 1985.

Bu sonuncu kaynak Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin olarak tüm kitabın içinde yalnızca iki cümlecik ve bütünüyle tek yanlı ve derhâl itirazı gerektiren genellemeler yaparken,³ başka bir kaynak da Ermeniler, Yahudiler, Bangladeşliler ve Hutular'ı birlikte ele alıyor.⁴ Büyük ölçüde bazı Ermeni çevrelerinin ilhamıyla, Ermeni ve Yahudi olaylarını düpedüz aynı çatının altına koyanlar da var.⁵

Ölümsüz İngiliz ozanı William Wordsworth bir dizisinde, başka bir bağlamda, şöyle der: "Sanki benziyor, ama heyhat, ne denli farklı!" Oğul Alexander Dumas'a hak vermeliyiz: "Tüm genellemeler tehlikelidir...Bu bile..." Tarihte karşılaştırmalar yapıvermenin rizikoları görülmeyecek gibi değil. Yukarıda ilk paragraftaki alabildiğince geniş hareket noktaları konunun kolayına kaçmaktan ibaret. İkisi arasında kökenler, birikimler, koşullar ve sonuçlar ölçütlerinde gerçek farklılıkları umursamaz bir biçimde görmezden geliyorlar. Pek kısaca, Avrupa tarihinin çeşitli dönemlerinde, bu ana karada ağır basan ve beğenmedikleri kendi "kötü" yanlarını dışa çevirip başkalarına yansı-

3 **Ibid.**, s. 6.

4 Leo Kuper, **Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century**, New Haven ve London, Yale University Press, 1981. Ermenilere ve Yahudilere ilişkin iki bölüm için: s. 101-137.

5 Örneğin: R. Hrair Dekmejian, "Determinants of Genocide: Armenians and Jews as Case Studies", **The Armenian Genocide in Perspective**, der., Richard G. Hovannisian, New Brunswick ve Oxford, Transaction Books, 1986., s. 85-96.

tarak kendileri “iyiymiş” gibi görünen Hristiyan grupları hiç de saldırgan olmayan Yahudileri ya öldürdüler ya da ülkeden çıkardılar. Bir önceki cümlede yalnız Avrupa sözcüğünün geçmiş olması antisemitizmin başka yerlerde, örneğin Amerika’da, hatta bugün bile, olmadığını göstermez.⁶ “Antisemitizm” sözcüğünü Wilhelm Marr adlı ve kendi ifadesiyle bir Yahudi düşmanı olan Alman bir yazar bulup yerleştirmiştir (1879).⁷ Önceki çağlarla günümüz Yahudi düşmanlığı arasında tavır yönünden belirgin bir fark yoksa da,⁸ bu kelime hem ırkçı, hem de dinsel açılarla sarmaş

6 Ulusal Yahudi Nüfusu İnceleme Kurulu 1990’da yaptığı bir araştırmada Amerikan Yahudilerinin %85 kadarının antisemitizmin kendi ülkelerinde ciddi bir sorun olduğu inancı içinde bulduklarını göstermiştir. Bu yüzdede o günden bu yana bir düşme var. Jerome A. Chanes, “Antisemitism in the United States: 1999, a Contextual Analysis”, **Approaches to Antisemitism: Context and Curriculum**, der., Michael Brown, New York/Jerusalem, The American Jewish Committee and The International Center for University Teaching of Jewish Civilization, 1994, s. 32-45.

7 Moshe Zimmerman, **Wilhelm Marr: The Patriarch of Antisemitism**, New York ve Oxford, Oxford University Press, 1986. Marr’ın broşürü: **Der Sieg des Judentums über das Germanentum vom konfessionalen Standpunkte**, Daha önceki “Yahudi düşmanlığı” deyimini yalnızca dinsel temellere dayalı olarak Yahudilere karşı geleneksel Hristiyan antipatisini tanımlayabilirdi. Modern “Judeofobya”, ya da Yahudi korkusu, jeneriğe ve ırkçılığa sırtını dayar. Kelimenin içindeki tire (kısa çizgi) Almancada ve İbranicede yoktur. Ayrıca, “semitizm” diye de bir şey yoktur ki, onun antiteziymiş gibi bir kavramı ikiye bölelim.

8 Katolikler ve Lutheranlar benzeri Hristiyan tavırları her ne kadar başlangıçta papazların görüşlerinden oluştuysa da, İspanyol yetkilileri, daha sonra, “temiz kan” kavramında ısrar ederek ırk öğesini konunun içine yerleştirdiler. Çok sonraki Nazi yasaları da yalnız ırkçı değil, dinsel görüşleri de yansıttı.

dolaşarak eski ve yeni düşünceleri ve kavramları içerir.

Bu bölüm antisemitizmin tarihin çeşitli dönemlerinde ya da çeşitli ülkelerde gelişmesini adım adım vermek gibi bir amaç gütmüyor.⁹ Bu oluşumu bütün yönleriyle anlatabilmek belki hiçbir zaman kolay olmayacak. Bilim adamları onun yayılmasını kolaylaştıran bunca ögenin göreceli önemini tartışmayı herhâlde sürdürecekler.¹⁰ Dünya kütüphaneleri Yahudileri kendine özgü dinsel, tarihsel ve kültürel bir oluşum olarak tanımlayan yayımlanmış yapıtlarla doludur. Yahudilere neredeyse tüm dünyaya yayılmış en eski azınlık da denebilir. Hiçbir yerde de ufak bir azınlık olma dışında bir varlıkları bulunmadığından, sık sık günah keçisi durumuna sürüklendiler.¹¹ Fazilete dayalı bir dini öne süren ilk örgütlü monoteistler, yani tek Tanrılı grup onlardı. Kuşku yok ki, önemli bir din tartışması sorunu yarattıktan başka, daha sonraları da, para erbabı-

9 O konuda, özellikle Avrupa çerçevesinde, eksiksiz bibliyografyalar vardır. Robert Singermann'ın açıklamalı bibliyografyası (1982) belki de en kapsamlısıdır. Tek ciltlik yapıtlar içinde bir değerlisi: Shmuel Almog, der., **Antisemitism Through the Ages**, New York ve Jerusalem, Pergamon Press ve The Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism of the Hebrew University of Jerusalem, 1988.

10 Israel W. Charny et al., der., **A Critical Bibliographic Review**, London, Mansell, 1988; David M. Szonyi, der., **The Holocaust: an Annotated Bibliography and Resource Guide**, New York, National Jewish Research Center için KTAV, 1985.

11 Josef Banas, **The Scapegoats: the Exodus of the Remnants of Polish Jewry**, London, Weidenfeld and Nicolson, 1979.

nın sosyoekonomik düzeyleri ya da sol kanat teorisyenleri/eylemcileri olarak da bazı kişilerin rahatlarını kaçırdılar. Endüstrileşme ve modernleşme gibi önüne geçilmez süreç içinde, Yahudi düşmanlığı bir kuşaktan ötekine geçmeye hazır biçimde yeni bir ideolojiye büründü. Yahudilerin bulunmadıkları bazı toplumlarda bile antisemitizm vardı; bugün de vardır.¹² Bazı toplumlar yabancı teknolojiyi ithal eder gibi, sınırlardan içeri onu da soktular. Katolik Kilisesinin; Yahudilerin İsa'nın çarmıha gerilişinden bir halk olarak topluca sorumlu olamayacakları görüşü 1965 gibi çok geç bir tarihte açıklandı. Ama, geç de olsa, bu bile büyüyen antisemitizm kanserinin bir gün yok edilebileceği umudunu besleyerek Hristiyan geleneğinde uzlaşma ve hoşgörü seçeneğini simgeliyor. Bazı Yahudi olmayan toplumların bu hastalığı grupların birbirini kabul edip saygı gösterecekleri yeni bir çok kültürlü, çok etnik yapılı ve çoğulcu bir dünyanın gelişmesiyle giderilebilir. Antisemitizm önde gelen devletlerden birinin, yani Nazi Almanya'sının resmî siyaseti düzeyine çıkarıldığı son olayda İkinci Dünya Savaşı patlak vermiş ve altı milyon kadar Yahudiden başka, daha milyonlarca kişinin ölümüne neden olmuştu.

Bir yanda Osmanlı toplumundaki Ermeniler, öte yanda da yukarıda kısaca tanımlanan Dünya Yahudiliği

12 Paul Lendvai, **Antisemitism without Jews: Communist Eastern Europe**, New York, Doubleday, 1971.

kavramları birbirinden o denli farklı ki, antisemitizmin nasıl olup da büyüdüğünü, gene fazla ayrıntıya gitmeden saptamakta yarar var. Tek Tanrı inancını geliştirip örgütleyen İsraililer antik zamanların politeist, yani çok Tanrılı dünyasına karşı koyuyorlardı. Pers Kralı, Yahudilerin Kudüs'e dönmelerine ve orada tapınaklarını yeni baştan inşa etmelerine izin verdiyse de, Yahudilerin iman ettikleri tek, rakipsiz ve herkes için geçerli Tanrı düşüncesi eski Mısır, Babil, Yunan ve Roma kültürleriyle çatıştı. Büyük ölçüde monoteizme ve Musa'nın On Emrine dayalı Yahudi ahlak kavramları öteki grupların anlayışlarından farklıydı.¹³ Bu bağlamda, bir havraya İmparator Kaligula'nın heykelini koymayı reddettikleri için Yahudilerin M.S. 38 yılı gibi çok eski bir tarihte İskenderiye'de boğazlandıklarını anımsamak gerekir.¹⁴ Örneğin, Helenizm, tanrılar ve tanrıçalar ailesi ve başka değer sistemleriyle, Yahudi dinine karşıydı. Roma çağında da Yahudilik birçok Romalının gözünde imparatorluk uygarlığını değiştirmekle tehdit edebilen hâlâ canlı bir dindi.¹⁵ Hristiyanlık Roma İmparatorluğu'nun resmî dini durumuna gelince (321), bazı eski

-
- 13 Rosemary Ruether, **Faith and Fratricide: the Theological Roots of Anti-Semitism**, New York, Seabury Press, 1971.
- 14 Jacob Lestchinsky, "Anti-Semitism", der., Feliks Gross, **European Ideologies: a Survey of 20th Century Political Ideas**, New York, Philosophical Library, 1948, s. 656.
- 15 Menahem Stern, **Greek and Latin Authors on Jews and Judaism**, 3 C, Jerusalem, Israel Academy of Sciences and Humanities, 1974-1984; John G. Gager, **The Origins of Antisemitism: Attitudes**

peşin hükümler Yahudilere karşı “Hristiyan” tavırlarının içine yüklendi.¹⁶ Kuşkusuz, yeni yanlış kavramlar eklenmekteydi. Kendilerini tanımadıkları için “tanrıların” Yahudilere düşman olduklarını iddia eden eski görüşlerin yerini, bu kez de, “Allah’ın Oğlu”nun ölümünden ötürü gene aynı zümreyi “topluca sorumlu” tutmaya başladılar. Yahudileri İsa’nın çarmıha gerilişinden dolayı suçlayan Hristiyan kilisesi kendi yeni inanış biçimine Yahudiliğin üstünde yer veriyordu. Bundan böyle, Yahudi topluluğu yalnız “suçlu” olmakla kalmıyor, Yahudiliğin kendi de Hristiyanlığın düşmanı sayılıyordu.

Bu ayırım ve baskı Birinci Haçlı Seferi’yle (1096) yoğunluk kazanarak Yahudilerin katliamını da içeren bazı yeni gelişmelere yol açtı. Kampanyalar Kutsal Toprakları “tanrısızların” elinden kurtarmak gibi dinsel sloganlar perdesi ardından yürütüldüyse de, Batı Avrupa’nın derebeyleri ekonomik yönden daha gelişmiş olan Doğu topraklarını talan ederek üstündeki insanları köle gibi kullanacakları beldelere el koyma isteklerini gizlemiyor ve Avrupalı köylüler de yaşadıkları yerlerdeki feodal baskıdan kaçma ve kendi için toprak edinme umudunu sürdürüyorlardı. Bunların tümü Suriye ve Filistin’i Selçuk Türklerinin elinden

towards Judaism in Pagan and Christian Antiquity, Oxford ve New York, Oxford University Press, 1983.

16 Bernhard Blumenkranz, **Juifs et Chrétiens dans le monde occidental: 430-1096**, Paris, Mouton, 1960.

alma ve rakipleri olan Bizans İmparatorluğu'nu Doğu ticaretinin dışına çıkarma çabası içindeydiler. Yeni ve daha yoğunlaştırılmış Yahudi karşıtı peşin hükümler bu genel ayrımcılık, sömürü ve talanın bir parçasıydı. Haçlılar Filistin'e doğru yöneldiklerinde Mainz, Worms ve Cologne gibi Rheinland bölgesi kentlerindeki tüm Yahudi yerleşimlerini yerle bir etmişler, insanları katletmişlerdi.¹⁷

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki uygulamadan çok farklı olarak, Batı Avrupa Yahudileri, uzun bir süre, içinde güvensiz barındıkları ülkelerin ekonomik yaşamlarının organik bir parçası olma eğiliminde değildiler.¹⁸ Çoğu kez, toprak edinmeleri yasaklanmıştı ve el sanatlarının da dışında tutuluyorlardı. Hükümet kapılarının kendilerine kapandığını gören Yahudiler ticaret yaşamı içine gitgide daha fazla girerek faizcilikle geçinmede de ön safta görününce, bu kez de, yeni suçlamaların hedefi oldular. Hristiyanlıkla Müslümanlığın hiç değilse teoride yasakladığı faizcilik neredeyse Yahudilerin tekelinde kaldı. Bu denli "teolojik nefret" sonucu Dördüncü Lâteran Konseyi Yahudilerin giysilerinin üstünde sarı bir işaret taşımalarını emretti. Çok sonraları Nazi Almanya'sında görülen bu uygulama, ne yazık ki, daha Orta çağların bitiminde yer almıştı.

17 Robert S. Wistrich, **Anti-Semitism: the Longest Hatred**, London, Thames Mandarin, 1992, s. 311.

18 **Ibid.** s. 649-650.

Günümüzde genelde “kan iftirası” diye bilinen ve Yahudilerin Fısıh bayramı kutlamalarında *matzot* çöreğine bulaştırılmış ‘iğneli fıçı’ saçmalığı, yani bir Hristiyan çocuğunu Paskalya döneminde kaçırıp içi çivi ve iğnelerle dolu fıçıya koyduktan sonra bir tepeden aşağı yuvarlayarak akan kanın bu özel yiyeceğe eklendiği masalı temelsiz ve belki de en çirkin suçlamaydı.¹⁹ On dördüncü yüzyılda Avrupa’yı kasıp kavuran veba salgınından ötürü de onlar suçlanmışlardı. Almanya’daki rejimin peşlerine düşmesinden yedi yüz yıl önce, İngiltere ve Fransa’da dışlanmışlar ve nihayet İberya Yarımadası’ndan (1492) atılmışlardı. Bu bölümde daha sonra genişçe sözü edileceği gibi, onlara kucak açan Osmanlı İmparatorluğu’nun Müslüman Türk padişahlarından başkası değildi.

Yetenekli ve çalışkan Yahudiler 19’uncu yüzyıla, ya da Avrupa’nın ekonomik, kültürel ve bilimsel yaşamının ayrılmaz parçası oluncaya değin, durum böyle sürdü gitti. Bu süreç içinde Yahudilerin de kendi sermayeci sınıfını yaratacağı kuşkusuzdu. Yahudilikle kapitalizm arasında temel bir bağlantı bulunduğu ve Yahudilerin de sömürücü para babaları olduklarına ilişkin yeni iddia bir kez daha yanılıyordu. Kapitalizm hiçbir ırk ya da dinle doğrudan bağlantısı bulunma-

19 Bu nefret örneğinde beliren saldırgan tavır, akla, çok sonraları, Sovyetler Birliği’nde bazı Yahudi doktorların daha fazla para sızdırmak ya da yalnızca zevk için hastalarını zehirledikleri efsanesini getiriyor. Levas Kovarskis, “On Being a Soviet Jew”, **Mind and Human Interaction**, Charlottesville, VA., III/3 (May 1992), s. 72.

yan ama tarihsel akım içinde feodalizmin yerine geçmiş olan sosyoekonomik bir biçimlenmedir.

Fakat bu temel gerçek bazı romantik Alman milliyetçilerini kendi ülkelerinde özümsemiş Yahudileri bile “yabancı” saymalarını ve bir yandan sol görüşleri desteklemelerini,²⁰ öte yandan da üstlerine “işçi sınıfının düşmanları” yaftasını yapıştırmalarını engellemedi. Bu iki aşırı davranış da 1930’lar ve 1940’larda Alman ve Avrupa Yahudilerinin katlinin dayanaklarından birini oluşturuyordu. Almanya’nın Yahudi kökenli yurttaşları herhangi bir Batı Avrupa ülkesindekilerden çok daha fazlaydı, toplam nüfusun %1’i kadar. Feodal sınıf, Yahudileri aşağı görerek eski antisemitik geleneği sürdürürken, Musa’ya inanan bu zümre ülke ekonomik yaşamının en önemli alanlarında ağırlıklı bir rol oynamaya başlamıştı.

Osmanlı İmparatorluğu’nda Yahudiler, Ermeniler ve Rumlar en yüksek mevkilere getirilirken, Alman otoriteleri, 19’uncu yüzyılın sonuna doğru bile Yahudileri devlet görevine kabul etmemişlerdi. Alman Yahudileri bilim, tıp ve edebiyatta büyük başarılarla eriştikleri alanlarda bile, durum bundan farklı değildi. Yahudilerin sahibi oldukları liberal basın²¹ ve kazandıkları birçok Nobel ödülleri yalnız Alman antisemitiklerini değil,

20 Robert Wistrich, **Revolutionary Jews from Marx to Trotsky**, London ve New York, Harrap, 1976.

21 Örneğin: **Berliner Tageblatt, Frankfurter Zeitung, Vossische Zeitung.**

bazı liberal aydınları da kıskandırdı. Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı sonundaki yenilgisi kızgınlıklarına hedef alacakları bir kurban peşinde olan halkı hüsra-na uğratmıştı.²² Almanya'yı ciddi bir ekonomik bunalım boyunduruğu altına alınca, sahne Nazi seçeneği için temelde hazırlanmış sayılırdı.

Almanya antisemitizmin kol gezdiği tek ülke de değildi. Fransa'da Fransız Devrimi'nin meyvelerinden Yahudilerin yararlandığına ilişkin inanç yerini onların Hristiyan kültürünü yok etmeyi tasarladıkları suçlamasına bıraktı. Bu ülkedeki Yahudi düşmanlığını, özellikle "Dreyfus Olayı"ndan²³ sonra "kurumlaştırma" yardım eden etkili yayınlar bu türlü ayrımcı duyguları şahlandırdı. Oradaki Yahudi düşmanları bu olaydan yararlanarak genç Fransız Cumhuriyetini alaşağı etmek istediler. Bu gelişme "Yahudi sorunu"ndan siyasal bir amaç için yararlanma girişiminin ilk önemli örneğiydi.²⁴ Çarlık Rusya'sında da, özellikle 1881'den sonra, yaşamı Yahudiler için çekilmez yapan

22 Kont von Schlieffen'in Fransa ile savaşın bir aydan daha fazla sürmeyeceğine ilişkin tasarısına ciddi olarak karşı çıkan olmadı. Holger H. Helwig, **The First World War: Germany and Austria-Hungary, 1914-1918**, London, Hodder Headline Group: Arnold, 1997, s. 46-49, 66-67, 97-106.

23 Michael R. Marrus, **The Politics of Assimilation: a Study of the French Jewish Community at the Time of the Dreyfus Affair**, Oxford, Clarendon Press, 1971.

24 Nazi işgali Fransız Yahudi düşmanlarına diledikleri hareket özgürlüğünü verdi.

ve Rusça *pogrom* denilen yıkım eylemleri vardı. Aslında, ilk *pogrom* Odessa'da 1871'de olmuştu. Rus tarihinde önemli bir yıl olan 1905'te Yahudi mağaza ve evlerine saldırı biçiminde 700 *pogrom* gerçekleşti.²⁵ Çarlığın siyaseti şöyle özetleniyordu: "Yahudilerin üçte biri göçüp gitmek zorunda kalacak; bir üçte biri daha ölüp gidecek; geri kalanı da Yahudilikten vazgeçecek".²⁶ Bunların bazıları o zaman Türkiye'ye de geldi. Rusya'daki resmî çevreler Yahudi katliamından bir kısmını, dikkatleri, zorlaşan iç sorunlardan ve onlara karşı doğan devrimci açılımlardan uzaklaştırmak için, düzenlediler ya da desteklediler. Doğu Avrupa'nın birtakım yörelerinde Yahudilerin başına gelenler bunların benzeriydi. Bu olaylar eşitsizliğe, sömürüye ve giderek savaşımlara kapıları açan yalan yanlış ırkçı teorilerin ortaya çıkmasıyla Avrupa'nın tümünde görülmeye başladı.

Bu tarihsel birikim Almanya'nın Nasyonal Sosyalistlerine Nuremberg Yasalarıyla (1935) zirvesine ulaşan her türlü suçlama ve baskı aracını kullanma fırsatını verdi. Avrupa'nın ortasında, kendini kültür yönünden en ileri sayan bir ulusun içinde sayıca azınlığı oluşturan bir grup insan Yahudileri ortadan kaldırma planı yaptı. Bazı endüstri erbabı, hatta bilim adamları Almanya'daki Yahudi karşıtı gidişte siyaset adamları

25 Hugh Seton-Watson, **The Decline of Imperial Russia**, New York, Praeger, 1952, s. 158-159.

26 Gross, **op.cilt.**, s.663

rından daha az rol oynamadılar. Adolf Hitler'in Üçüncü Reich'ı "Yahudi sorunu"nu devletin işi durumuna getirdi. Tarihte görülmemiş ölçüde bir antisemitizm yaratılmış oluyordu. Bütünüyle ideolojik, ırkçı, kendi içinde tutarlı, resmî, hukuksal, bütüncül ve yayılcıydı. Ulus devlet, son temel olarak ırk düşüncesine dayanıyordu. Devletin gözünde, Yahudi "kanı" taşıyan biri, yurttaş olsun olmasın, Yahudi olmanın sonuçlarından kurtulamayacaktı. Öyle ki, devlet Yahudilerin en iyilerini bile kendi içine çekmek istemiyordu. Albert Einstein ve Nobel ödülü sahibi Fritz Haber de dâhil olmak üzere, toplumun "kreması" da kendilerini menfaya atmak zorunda kaldılar. Alman antisemitizmi hükûmetin kamu önünde kabul ettiği resmî doktriniydi. Bu siyaset ülkenin yasaları çiğnenerek yürütülmüyordu; antisemitizmin "kurallarının" kendileri yasalar olup çıktı. Hükûmet ya da iktidardaki parti resmî olarak kitlesel cinayetler tasarladı, örgütledi ve uyguladı. Bu siyaset yaşamın sivil, sosyal, siyasal, ekonomik, entelektüel ve askerî her yönünü kapsıyordu. Otoritesinin kapsadığı alan yalnız devlet sınırlarında da durmuyordu. Yahudilere karşı olan yasalar Alman işgali altındaki topraklarda oturan ama Yahudi "kanı" taşıyan herkese eşit olarak uygulanıyordu. Nazi antisemitizmi belirli bir din grubuna mensup altı milyon kadar insanın bütünüyle ortadan kaldırılmasına dönüştü. Bunun adı soykırım ya da Yahudi Holokostudur.

Fascismo'nun "yekpare" iktidarda olduğu Mussolini'nin İtalyan devleti Hitler için bir örnekti. Il Duce şöyle yazmıştı: "İnsanlık bir Amentü bekliyor. Dağları yerinden oynatan inançtır çünkü dağların gerçekten oynadığı duygusunu verir. Yaşamdaki tek gerçek belki bu hayaldir".²⁷ Soylu elitler teorisyeni Vilfredo Pareto'yu faşist İtalyan devletinin senatörü yaparak onurlandırdı. Siyasi katilleri kahramanlar diye överken demokratik ideolojinin tümünü karşısına alıyordu. Ona kalırsa, özgürlük tanrıçası ölmüş, bedeni de çoktan çürümüştü. Sürekli barışın ne olasılığına, ne de yararına inanıyor, faşizmin nihai planının emperyalizm olacağını söylüyordu. Anayasal sistemin içinde değil, üstünde yer alan Mussolini *ha sempre ragioni*, yani "her zaman haklıydı".

Bu bölümde tartışılan dönem Nazi yıllarıysa da, Alman toplumunun bir uçtan ötekine sallanıp gittiğini belirtmek gerekir.²⁸ Bazı gözlemcilere göre Almanlar şu ya da bu otoriter rejimin er geç kurbanı olacaklar. Ya Prusya tutuculuğu, ya faşist totaliterlik ya Komünist denetim ya da Neo Nazizm. Bazı başkalarına göre ise de, Almanya herkese düşündüğünü söyleme olanağını verecek olan bir çoğulculuk içinde sürekli bir demokrasiye pekala ulaşabilir. Madame de Stael'in

27 George Catlin, **The Story of the Political Philosophers**, New York, Tudor Publishing Co., 1939, s.716

28 Luigi Barzini, **The Europeans**, Middlesex, U.K., Penguin Books, 1985, s.66-113.

dediği gibi, “*le coeur de l’Europe*” denilen yerde, yani Avrupa’nın kalbi olan Almanya’da olanlar tüm ana karayı sık sık etkiler. Başka hiçbir önde gelen ülkenin bu denli sık ve böylesine aşırı değişiklikler geçirmediği düşünülürse, bu nokta daha da önem kazanıyor, örneğin Amerika Birleşik Devletleri’nin hızla geliştiği, göreceli olarak kısa bir süre içinde, Almanya (1871’e değin) tam bir parçalanmışlıktan birliğe ve (Hitler’in yönetiminde) son kertede merkezîyetçilikten bölünmelere ve bir daha birliğe yöneldi. Güçsüzlüğün aşırı ucundan gücün zirvesine, otoriterlikten çoğulculuğa ve sonra da Uranlığa koştı. Beethoven, Goethe ya da Kant’ın büyüklüğünü gördü, toplama ve imha kamplarının ahlak çöküntüsünü yaşadı.

Bu ‘çiftbaşlılık’tan olacak, Almanlar dünyaya bazen çok iyi, bazen de çok kötü göründüler. Müttefiklerinin nefretini kazandıkları zaman bile oldu. Tarafsız Belçika’yı iki kez çiğneyerek dünyayı şaşırıttılar. Zehirli gazı ilk kullananlar onlar oldu. Bir saldırmazlık paktı imzalamış oldukları Sovyetler Birliği’ne iki yıl sonra (1941) ansızın saldırdılar. Yahudileri gaz odalarına tıktılar, rehineleri öldürdüler. Müttefikleri İtalyanların bile askerî araçlarına el koyarak onları Afrika çöllerinde yürümeye zorladılar. Ama bütün kuşağın aydınlanma ve liberalizm ideallerini paylaştığı zamanlar da oldu. Wilhelm von Humboldt, İngiliz John Stuart Mill’in Alman kökenlisi gibiydi. Bu çatışan teorilerdir ki, Alman halkını bazen herkesin kabul edebileceği tavır ve ey-

lem yokluğu içinde ama sanki 'iki cami arasında bî-namaz' bıraktı. Alman ozanlarından Emanuel Geibel, ilerisini görürmüşçesine, şöyle bir şey demişti: “*Am deutschen Wesen soll die Welt genesen*” (Alman ruhu dünyayı iyi edecektir). Ama bu “ruh” acaba hangisi olacaktı? Bu belirsizlik duygusu da geniş kitlelerin çevresinde toplanacağı yeni ve dogmatik bir inancın -Nazizmin- yükselmesine katkıda bulundu.

Weimar Cumhuriyeti (1918-33) genelde “demokraside ilk Alman deneyimi”²⁹ diye tanımlanır. Kurucu Meclis 1919'da Goethe, Schiller, Herder ve Liszt'in cazip kenti Weimar'da Ulusal Tiyatro binasının asude havasında toplandıysa da, bu cumhuriyetin on bir yılında, yani Hitler iktidara gelinceye değin, Almanya yirmi farklı kabine gördü. Üstelik, dünyanın hiçbir yerinde de daha sert bir parti disiplini bulunamazdı.³⁰ Friedrich Ebert'in ölümünden (1925) sonra sağ kanat partilerinin adayı olarak cumhurbaşkanlığına seçilmiş fakat demokratik ve parlamenter ilkelerden kolayca ayrılmış olan Feld-Mareşal Paul von Hindenburg, kendi yaygın prestijinden olduğu kadar, başkalarına yurttaşın temel haklarını askıya alıp Anayasa'nın etkisini bir çeşit ortadan kaldıran Madde 48 de dâhil

29 Gwendolen M.Carter ve John H. Herz, **Major Foreign Powers**,4. B., New York ve Burlingame, Harcourt, Brace and World, 1962, s. 369.

30 James K. Pollock, “The German Party System”, **American Political Science Review**,23 (November 1929), s.859-891.

olmak üzere, anayasal yetkilerinden de yararlanarak, Weimar sisteminin tahripçilerinden biri oldu.

Thomas Mann, Max Reinhardt, Emil Ludwig, Gerhart Hauptmann ve benzerleri tiyatro, edebiyat ve müzikle bağlantılı olarak dünya çapında ün kazanmışlardı. Nobel Edebiyat Ödülü, on yedi yıldır ilk kez (1929), bir Almanya; Thomas Mann'a veriliyordu. Almanya mimaride özellikle Walter Gropius'un yapıtlarında ifade edilen yeni teorilerle dikkatleri çekmişti. *Bauhaus* denilen yerdeki öğretmenlerin içinde ressamlardan Wassily Kandinsky, Paul Klee, Lyonel Feininger ve Oskar Schlemmer gibi kişiler vardı. Bertold Brecht'in ilk oyunlarının³¹ birinci geceleri de Reinhardt'ın Berlin tiyatrolarında³² sahneye konmuştu. O zamanlar George Grosz, Walter Mehring, Max Ernst ve diğerlerinin önderliğini yaptığı "Dada" akımı Berlin ve Viyana dışında öteki başkentlere de sıçramıştı. Weimar Almanya'sında en çok Arnold Schönberg, Paul Hindemith ve Anton Webern gibilerinin dikkatleri çektiği müzik yaşamında opera ve bestede neredeyse erişilmez bir zenginlik göze çarpıyordu. Ne var ki, Almanlar demokrasi eğitimi görmemişlerdi. Talihsiz bir yıldızın altında doğmuş olan yeni cumhuriyet de sevilmiyor-

31 **Trommeln in der Nacht, Im Dickicht der Staädte ve Mann ist Mann.**

32 *Deutsches Theater, Kammerspiele ve Grosses Schauspielhaus.*

du.³³ Bu büyük isimli kişiler Almanya'yı terk edince, gidebilecekleri yerler gerçekten azdı. Bu yerlerden biri Türkiye Cumhuriyeti'ydi. Bu konuya aşağıda biraz ayrıntılı değinilecektir.

Alman toplumu, o güne değin, felsefe alanında yazılanların açısından, diktatörlük, ırkçılık ve antisemitizm yolunda olgunlaşmıştı. Yalnızca bazı Almanlar değil, birtakım Fransızlar ve sayıları fazla olmamakla birlikte İngilizler bile felsefe tarihini ırkçı çizgide öğretiyorlardı. Onlara göre, beyaz ırk renkli ırklardan üstündü; beyazlar içinde üstün olanlar Aryanlar'dı; Aryanlar'dan Nordik ırkı en iyi olanıydı; Almanlar da Nordikler'in öncüsüydüler. Kont Arthur de Gobineau³⁴ ve Houston Stewart Chamberlain'in yazdıklarına bakacak olursak ve bazı etkili Avrupalılar kendilerini Teuton görüp Almanları onların içinde en yüksek yere oturtuyorlarsa, bazı Almanlar ırkçılığa neden sarılmayacaklardı? Fransa'da Maurice Barrès³⁵ katıksız ırkçı antisemitizm teorisini geliştirdi. Naziler (ve Mussolini) yığın demokrasisinden nefret eden George Sorel'den "efsane" düşüncesini aldılar.

-
- 33 **German Cultural History from 1860 to the Present Day**, München, Nymphenburger Verlagsbuchhandlung, 1983, s. 127. Bu yayın şu Almanca kitabın yeni basımıdır: Ernts Johann ve Jörg Junker, **Deutsche Kulturgeschichte der Letzen Hundert Jahre: 1860-1960**, München,1970.
- 34 **Essai sur l'inegalite des races humaines (the inequality of Human Races)**, çev. Adrian Collins, New York, Putnam,1915.
- 35 Zeev Sternhell, **Maurice Barrès et le nationalisme Français**, Brussels, Éditions Complexe,1985.

Bir İngiliz amiralinin oğlu olan Chamberlain, ünlü Alman bestecisi Richard Wagner'in³⁶ damadı oldu ve Alman yurttaşlığına geçmeyi seçti. İngiliz halkı için kayıp sayılmaz! Chamberlain'in her iyi şeyin Teutonlar'dan ve her kötünün de Yahudilerden kaynaklandığının altını çizen *Die Grundlagen den 19. Jahrhunderts*³⁷ (On Dokuzuncu Yüzyılın Temelleri) adlı kitabı Alman ırkçılarının İnciline dönüştü. Alfred Rosenberg Moskova'dan Hristiyan uygarlığını alaşağı etmek için gizli bir Yahudi toplantısının tutanaklarını içeren güya gerçekliğine güvenilir bir raporu, *Siyon Ulularının Protokolleri* diye bir şeyi getirmişti.³⁸ Çarlık polisi bundan halkın isyanını yönetimden çevirip Yahudiler üstünde yoğunlaştırmak için yararlanmıştı. Bu uydurma "belge" artık Almanya'da elden ele dolaşıyordu. Chamberlain'in bir müridi olarak, Rosenberg'in ayrıntısına girdiği efsane Teuton ırkının üstünlüğüydü.³⁹ Alexander Tille'nin Darwinizmi tüm insan toplumuna uygulamaya ilişkin amatörcü davranışı Nazilerle büyük Alman endüstri erbabı arasındaki ide-

36 Jacops Katz, **The Darker Side of Genius: Richard Wagner's Antisemitism**, Hanover, New Hampshire, Brandeis University Press için University Press of New England,1986.

37 H. S. Chamberlain, **Foundations of the 19th Century**, New York, J. Lane Co.,1912.

38 Norman Cohn, **Warrant for Genocide: the Myth of the Jewish World-Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion**, London ve New York, Harper, 1967.

39 Alfred Rosenberg, **Der Mythos des 20. Jahrhunderts**, München, Hoheneichen Verlag, 1942; Alfred Baeumler, **Alfred Rosenberg und der Mythos des 20. Jahrhunderts**, München, Hoheneichen Verlag, 1943.

olojik bağlantıyı kurmaktan geri kalmadı. Batı uygarlığının çökmekte oluşunu anlatan Oswald Spengler de⁴⁰ Nazizmin avukatlığını üstlenmiyorsa da, onun düşmanlarının çoğunun silahlarını ellerinden alıyordu. *Der Dritte Reich* (Üçüncü Devlet) efsanesini de Arthur Möller van den Brück uydurmuştu ki, kitabının başlığı da budur. Carl von Clausewitz'in ünlü *Über den Krieg*⁴¹ adlı kitabındaki savaş düşüncesi topyekûn cinsi değil de, siyasal alışverişin bir çeşit ardılıysa da, General Erich Ludendorff'un "topyekûn savaş"⁴² teorisi Nazi *Weltanschauung* kavramının, yani dünya görüşünün mantıksal sonucuydu.

Weimar Almanya'sında yönetenlerle yönetilenler arasında düşünce farklılıkları varsa da, bu ayrılıkların asıl etkili öge olan şiddetli bir şovenizmden sonra geldiği söylenebilir. Almanların tümü Versailles diktesinin (*Diktat*) son derece ağır olduğu, ama gene de imzalanması gerektiği görüşündeydi. Yeni cumhuriyet bir yenilginin sonunda doğmuştu ve yenilgide sorumluluğa ortak güçlere hâlâ bağlıydı. "Sırttan hançerlenmiş olma", yani korkak sivillerin cesur Alman askerlerini arkadan vurdukları efsanesi militarist çevrelerin üste çıkmasına yardımcı oldu. Bu

40 Oswald Spengler, **Der Untergang des Abendlandes**, Güterlosh, C. Bertelsmann, 1921.

41 Carl von Clausewitz, **On War**, Washington, D.C., Combat Forces Press, 1953, s. 16 ve d.

42 Erich Ludendorff, **Der totale Krieg**. Berlin, Ludendorffs Verlag, 1935.

başat ögenin oluşması nüfusta hızlı artış, güçlü bir endüstri, gereksinim duyulan ham maddelerin kaybı, ağır endüstrinin etkisi ve kuvvet kullanmaya yönelik bir siyaset yararına yazılar gibi çeşitli nedenlerle anlatılabilir. Hangi nedenler sıralansa da, gerçek şuydu ki, siyaset alanındaki seçkinlerin neredeyse tümü marazî bir şovenizmle sarhoştular. Alman sınırları, bayrağı ve unvanları değişmişti ama, ulusal marş aynıydı: *Deutschland über alles* (Almanya tümünün üstünde).

Bu türlü hastalıklardan kurtulabilmiş küçük bir azınlığın da yönetilen yığınlar üstünde bir ağırlığı yoktu. Thomas Mann'ın 1930 yılı sonlarında Berlin'de Beethoven Salonu'nda demokrasiye karşı olanlara Weimar rejimine cephe almalarının daha da kötüsüne zemin hazırlayacağına ilişkin heyecanlı konuşması da para etmedi. Direnen küçük azınlığın Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg ve Kurt Eisner gibi bazı üyeleri öldürüldüler. Siyasetin orta çizgisini izleyenlerden Heinrich Brüning Almanya'da diktatorya rejiminin kapısını açtı ve gene ortadan başka bir lider olan Franz von Papen de Hitler'in iktidarına giden yolu döşedi. Bu durum alışılmış yurtseverlikten çok farklı bir şeydi. Hastalık Hitler'le doruğuna ve bunalmaya ulaşmıştı.

Hitler, ileri gelen kişinin (G. R. von Schönerer ⁴³) kendini bir hayli etkilediği Avusturya pan-Germen ve antisemitik akımla çok ilgilenmişti. 1919 sonlarında şiddetli Yahudi karşıtı ve gerici bir grup olan, ayrıca bütçesindeki paranın da tam 7.5 markı aşmadığı *Deutsche Arbeits Partei*'ya (Alman İşçi Partisi) üye yazıldı. Girdiğinde yedinci üyesiydi ama, sadece beş ay sonra iki bin kişilik bir dinleyici kitlesine hitap ediyordu. Yazdığı programının ünlü "25 Nokta"sının dördüncüsü şöyle diyordu: "Dinsel inancı ne olursa olsun, Alman kanından olmayan hiçbir kimse ulusun bir ferdi olamaz. Böylece hiçbir Yahudi, ulusun ferdi sayılamaz".⁴⁴ Alman dilinde yayın yapan gazetelerin yöneticileri ve yazarları ulusun işte böyle tanımlanan kişilerinden olacaktı. Partinin adı da değiştirildi (NS-DAP) ve ona bağlı olarak yarı askerî birimler oluşturuldu.⁴⁵ Hitler 1923 darbesi başarısız olup Lech-üstünde-Landsberg kalesine kapatıldığında yazdığı *Mein Kampf* (Kavgam) adlı kitabında Yahudiye "başka ulus ve devletlerin yapısında bir parazit" olarak tanımlıyor, "kültür yaratan hiçbir enerjisi olmadığını"

43 Francis Ludwing Carsten, **Fascist Movements in Austria: from Schönerer to Hitler**, London, Sage Publications, 1977.

44 W. M. Knight- Patterson (W. W. Kulski) , **Germany from Defeat to Conquest**, London, George Allen and Unwin, 1945, s. 330.

45 Adı kötüye çıkan S. A. (*Sturm- Abteilungen*) ve S. S. (*Schutzstaffel*). Sonraları, ikisi birlikte yarım milyonluk bir orduyu oluşturdular.

söylüyor ve insanlıkta ilerlemenin “onun kanalıyla değil, ona rağmen olduğunu” ileri sürüyordu.⁴⁶

Fritz Thyssen, Ruhr havzasının para babalarıyla birlikte, Hitler’in Nasyonal Sosyalist kuruluşunu parasal yönden destekledi. Rhineland endüstri erbabı *Hitler’e Parayı Ben Verdim*⁴⁷ adlı kitabında bu gerçeği açıklamaktan geri kalmadı. John Heartfield’in *Millionen stehen hinter mir* (Arkamda milyonlar var) başlıklı çizimi Hitler’i Nazi selamını alırken parmaklarını ardında yarı saklı duran bir destekçinin uzattığı banknotlara uzanırken gösteriyordu.⁴⁸ Benzeri biçimde, Prusya’nın toprak ağası sınıfı da güya çürütülemez Cumhurbaşkanı Hindenburg’a sekseninci yaş gününde Neudeck malikânesini armağan etmişti. Ellerini büyük endüstri çevrelerinin ceplerine derinlemesine sokan ve 1929 ekonomik bunalımının da yardımcı olduğu Hitler ve yanındakiler yavaş yavaş ama güvenli biçimde iktidara doğru yürüyorlardı. İktidarı ele geçirmeden bile, partisinden içinde Frick, Göbbels, Göring ve Strasser’in de bulunduğu bir grup Reichstag’a 1 Ağustos 1914’ten sonra ülkeye göçmüş Doğu Yahudileri ve öteki yabancıların tüm mallarına tazminat ödenmeden el konmasına ilişkin bir öneride bulun-

46 Adolf Hitler, **Mein Kampf**, New York, Reynal and Hitchcock, 1940, s. 418,420.

47 Fritz Thyssen, **I Paid Hitler**, London, Hodder and Stoughton, 1941.

48 **Fragen an die deutsche Geschichte**, Bonn, Bundestag, 1984, s. 309.

dular.⁴⁹ Nazi Partisinin yeni başkanını seçtiği Prusya Meclisi (*Diet*) Doğu Avrupa'dan Prusya'ya bu tarihten sonra giriş yapmış olan tüm Yahudilerin bütün mallarına el konmasını kabul eden bir yasa geçirdi.⁵⁰ O zaman parti örgütünden sorumlu olan Gregor Strasser daha ilk konuşmasında Nazilerin "Yahudi ruhunu içinde barındırmayan, Yahudilerin ipleri arkadan oynatmadığı ve Yahudi sermayesinin rol oynamadığı bir Alman önderliği" istediğini söylemişti.⁵¹ Franz von Papen'in "Baronlar Kabinesi"nin istifasından ve General Kurt von Schleicher'in şansölyelikten düşmesinden sonra, yeni Hitler rejimi (1933), hiç gecikmeden, birkaç karar geçirdi ki, ikisi (7 Nisan) Yahudileri yönetimin tüm kademelerinden çıkarıyor ve hukuk alanında çalışanlar için Yahudi karşıtı kurallar getiriyordu.⁵² Mesleki memur kadrolarının yeniden biçimlendirilmesine ilişkin olarak, ilk antisemitik yasadaki temel düşünce Aryan kökenli olmayanların eninde sonunda emekli edilecekleriydi.⁵³

Bunları izleyen Yahudi Holokostu tarih sayfalarında birçok nedenden ötürü kendine özgü bir olaydır. Naziler iyi işleyen modern bir devletin hükûmet

49 Knight- Patterson, **op.cilt.**, s. 483.

50 **Ibid.**, s. 535.

51 **Ibid.**, s. 541.

52 Franz von Papen, **Memoirs**, New York, E. P. Dutton, 1953, s. 207 ve d.

53 Konrad Heiden, **Der Fuehrer: Hitler' Rise to Power**, Cambridge, Houghton Mifflin Co., 1944, s. 588.

bürokrasisini kullanarak, cins, yaş, inanç ve eyleme bakmaksızın, nerede olurlarsa olsunlar tüm Yahudileri öldürme peşine düşmüşlerdi. Almanya'nın ve Avrupa'da Alman işgali altındaki yerlerin Yahudileri toprak ya da iktidarda emelleri olmayan, üstelik ülke (ya da ülkelerinin) bilim, sanat ve yazınına katkıda bulunarak Nobel ödülleri üçte birini kazanmış olan, barıştan yana dinsel/etnik bir gruptu. Alman Yahudilerinin çoğu kendilerini öteki Hristiyan yurttaşlardan daha az Alman görmüyorlardı. Binlercesi Birinci Dünya Savaşı'nda savaşarak sevgili vatanları için yaşamlarını tehlikeye atmaktan geri kalmamışlardı. Onların (ve üçüncü tarafların) herhangi bir Alman hükümetinin haklarını ve kimliklerini ellerinden alabileceğini ve nihayet onları topluca yok etmeye yönelebileceğini düşünmeleri güçtü. Nazilerse, öte yandan, köklerinin kazanmasının Almanya ve dünya için iyi olacağını açıkça söylüyorlardı. Yahudileri yıkıcı bir ırk kabul eden düzmece bir ideolojiye bağlı olarak, öylesine aşırı bir antisemitizm söz konusuydu ki, bir soykırım siyasetine ve Avrupa Yahudilerinin imhasının göstermelik (*Deckname*) perdesi ardında "Son Çözüm"e (*die Endlösung*) yol açtı.

Teuton kökeni yalnız mavi gözlerinde gözüken Hitler, iktidarı alır almaz gerçek onun için "ulusal düşmanlar"a ilişkin düşünceleriydi. Yahudilere karşı şiddet eylemleri aniden yeni bir hız kazandı. Yahudi memurların işlerine son verilmesi yaşamın tüm alanlarından

sistemli biçimde çıkarılmalarını başlattı. Yasanın “Aryan paragrafı”⁵⁴ sanatçılar, doktorlar, diş hekimleri, kimyagerler, hukukçular, gazeteciler ve ötekilere karşı artan ölçüde kullanılmaya başlandı. Okul kapıları Yahudi çocuklarına daha da fazla kapandı. Yahudilerin derneklere ve kulüplere girmeleri yasaklandı. Halka açık banyolarda, parklarda ve barlarda görünmeleri sık sık önleniyordu. Yahudilerin yapıtları kütüphanelerden, galerilerden, tiyatrolardan ve konser salonlarından kaldırıldı. Adları şehitliklerdeki şeref listelerinden silindi. Yahudilerle Aryanlar arasındaki evlilikler de yasaklandı. Yasaya karşın böyle bir nikah birleşmesi yer alıyorsa, tören yurt dışında yapılmış olsa bile geçerli olmayacak ve hapisle cezalandırılacaktı.

Delikanlı bir Yahudinin Paris’te bir Alman diplomatına öldürme amacıyla saldırmasından yararlanarak, İkinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte devletin her yanında geniş ölçüde bir baskı kampanyası yayıldı. Kötu bir anı bırakmış olan 9 Ekim 1938 tarihli *Reichskristall* gecesinde polis ve S. A. birimleri Yahudi dükkanlarını yıktılar, havraları yaktılar, mallarını yağma ettiler ve bazı Yahudileri toplama kamplarına sürdüler. Yahudilerin topluca belirlenmesi ve toplum dışına itilmesi, her zamankinden daha fazla, yedi yaşından daha büyük olan tümünün sol kolların-

54 Uwe D. Adam, “An Overall Plan for Anti-Jewish Legislation in the Third Reich”, **Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance**, 11 (1976), s. 35-55.

da ya da göğüslerinin sol tarafında bir avuç içi kadar büyüklüğünde ve sarı bir zemin üzerine siyah renkte “Jude” (Yahudi) yazan altı köşeli bir yıldızın yer almasını gerekli kılan yasanın (1941) çıkarılmasıyla daha açık duruma geldi. “Devlette Yahudi Bolşevik yönetici seçkinler” ile Doğu Avrupa’da Yahudilerin fizik olarak ortadan kaldırılması, ayrıca Alman yönetici ırk için *Lebensraum* (Yaşama Alanı) düşüncesiyle birleşince, savaş hedefi oldu. 1942 yılıyla başlayarak, “Son Çözüm” bütün ana karadaki Yahudi nüfusun sistematik biçimde ortadan kaldırılması için kullanılan sözcükler oldu.

Birçok ülkedeki Yahudi azınlıkların görelî olarak savunmasız durumda kalmaları onları neredeyse tarih boyunca uygun bir hedef durumuna getirmişti. Fakat Hitler onları günah ve şeytanlığın yeni bir aşaması üstüne yerleştirdi. Onlar, daha öncekinden çok farklı ve dolaylı olarak da, her türlü uygunsuzlukların aşağı yukarı onların etkisiyle oluştuğuna ilişkin kirlilik simgesi durumuna getirildiler. Demokrasi, kapitalizm, sosyalizm, entelektüeller, sanat ve benzeri kelimeler bile başlarına “Yahudi” yaftasını eklemekle hemen “kötü” bir şey oluveriyorlardı. Nazi rejimi bazen efsanelerden ve asılsız inançlardan yararlanarak, Alman bilimi ya da öğretilerine atıfta bulunmak suretiyle onun antitezini bile yaratmıştı. Yahudilere de,

kala kala toplama (*Konzentrationslager*)⁵⁵ ve ölüm⁵⁶ kampları kalıyordu. Yahudiler bu sonuncularında, daha çok hemen ayak bastıklarında ya özel odalarda zehirli gazla ya da topluca kurşunla (*Einsatzgruppen*) öldürülüyorlardı. Yahudi soykırımının toplam sayısı herhâlde altı milyondan birazcık azdır.

Nazi soykırımının en büyük merkezi Yahudiler, Romani halkı (Çingeneler), solcular, rejime karşı koyan bazı kişiler ve daha birçoğu da dâhil olmak üzere dört milyon kadar insanın yaşamlarını yitirdikleri Auschwitz ölüm kampıydı⁵⁷. Orada bir ana kamp ve ona bağlı daha küçük kamplar ağı olan büyük bir ölüm yumağı büyüdü. Çevreleri elektrikli dikenli teller ve gözetleme kuleleriyle sarılıydı. Ölümüne mahkûm olan sakinler hem S. S., hem de Krupp ya da Herman Göring fabrikaları gibi kuruluşlarca ucuz işçi olarak kullanılıyorlardı. Adlarının yerine geçen kamp numaraları tutsakların sol kollarına dövme ile yazılmıştı. Cinai sayılacak deneyimler yapan doktorlar onların bazılarını

55 Bergen- Belsen, Buchenwald, Dachau, Flussenburg, Gross-Rosen, Mauthhausen, Natzweiler, Neuengamme, Travensbruck, Sachsenhausen, Theresienstadt.

56 Auschwitz- Birkenau, Belzec, Chelmno, Lubnin- Maidanek, Sobibor, Stutthof, Treblinka.

57 **KL Auschwitz**, Warszawa, Krajowa Agencja Wydawnicza, 1960; Mark Clinton, "The Mysticism of Mass Murder: Ethical and Political Issue in the Autobiography of Rudolf Hoess", **Centerpoint**, 4/1 (1980), s.60-69.

kobaylar gibi kullanıyorlardı.⁵⁸ Tutsaklar yarının son günleri olabileceğini bilerek sürekli bir tehdit altında sürüklenip gidiyorlardı. Gaz odalarının hava geçirmez kapıları sıkıca kilitlendiğinde, siklon-B zehirli gazı özel deliklerden akmaya başlıyor ve içeridekileri yaklaşık on beş dakikada öldürüyordu. Yalnızca birkaçı, onlar da iskelet hâline gelmiş olarak, kurtuluşu görece kadar yaşayabildiler.

Almanya'nın doğrudan ya da dolaylı yönettiği ülkelerdeki Yahudilerin kurtulma şansı çok azdı. Kukla devletler kendi Yahudilerini ya hunharca öldürdüler, ya da onları Almanlara teslim ettiler. Bazı Avrupa ülkelerinde antisemitizm, Nazi varlığına ya da bu akımın yükselmesine bakmaksızın, kendi toplumlarını tehdit etmeyi sürdürdü. Hiçbir Fransız bilimcisi yerli antisemitizmin kapsamlı bir tarifini sunma çabasını göstermediyse de, Fransa'da Yahudi karşıtı bir duygu vardı.⁵⁹ Robert Byrnes'in kitabı yalnız Fransız Devrimi'nden "Dreyfus olayı"na (1894) kadarki dönemi içermektedir.⁶⁰ Fransız olmayanları kaleme aldığı bazı kitaplar bu ülkedeki antisemitizmin derinle-

-
- 58 Jack S. Boozer, "Children of Hippocrates: Doctors in Nazi Germany", **Annals of the American Academy of Political and Social Sciences**, 450 (1980), s. 83-97.
- 59 David Weinberg, "French Antisemitism: Recent Historiographical Trends". **Approaches to Antisemitism op. cit.** s. 309-317 Michael R. Marrus and Robert Paxton **Vichy, France and the Jews**, New York, Basic Books, 1981.
- 60 Robert Byrnes, *Antisemitism in Modern France*, Bloomington, Indiana University Press, 1950.

re giden doğasını incelemektedirler. Örneğin, Edgar Morin Yahudilere karşı Fransız düşmanlığının ulusun ortak ruhunun içinde gizli olduğu sonucuna varıyor.⁶¹ Vichy yönetiminin Yahudi işlerine bakmakla sorumlu eski bir yüksek rütbeli memuru Fransız görevlilerinin bu “ayıbını”⁶² kabul etmiştir. Antisemitizmin çağdaş Fransa’da yeniden ortaya çıkması yukarıdaki değerlendirmeyi ciddi olarak dikkate almamış olmaları gerektiğini düşündürüyor.

Bu söylenenler Almanya’daki Nazi rejimine karşı hiçbir muhalefet olmadığı anlamına gelmez. Orta sınıfın tutucu çevrelerinden bir bölümü, siyasal yelpazenin solunda yer alanlar, kilise erbabı ve bazı subaylar Hitler’e, yardımcılara ve onlarla ittifak içinde olanlara karşı durmuşlardır. Ancak, yalnız aralarındaki görüş farklılıklarından ötürü değil, tümünün üstünde eksiksiz bir denetim sistemi de kurulmuş olduğundan birleşik bir cephe yaratamadılar. 1944 yılının ortalarına değin, Hitler’i iktidardan düşürmek için elle tutulur çabalar gösterilemedi. Ne var ki bu da başarılı değildi.⁶³ Öte yandan, Alman uygarlığının son tahlilde çürümüşlüğü gösteriyorsa da, geçici bir önder grubun cinayetlerinden ötürü tüm bir ulus suçlanamaz.

61 Edgar Morin, **Rumour in Orleans**, New York, Pantheon, 1071.

62 Luce Giard, “La Honte”, **Esprit**, I 1979), s. 71-78.

63 **Germans Against Hitler**, Bonn, Berto- Verlag, 1960.

Antisemitizm ilk başlarda Hristiyan kültürünce benimsenen ve sonra da bazı laik çevreleri de etkileyen çok eski bir oluşumdur ki, bugün kendini özellikle Avrupa'da bile göstermektedir. Hedefi kendilerini genelde koruyamayacak olan Yahudilerdi. Bu konunun bir "Yahudi sorunu" değil, ama aslında "Yahudi olmayanların bir sorunu" olarak anlaşılması Batı uygarlığının dengeli bir biçimde değerlendirilebilmesi için gereklidir.

Yukarıda tanımlanan ve saklısı, gizlisi olmayan açık antisemitizmle taban tabana zıt olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudilerle Müslümanların birlikte yaşamalarının beş yüz yılı aşkın bir tarihi vardır. Bu birlikteliğin ihanet ya da baskıyla zedelenmediği ileri sürülebilir. Uluslararası niteliği olan 500. Yıl Vakfı, Avrupa Engizisyonundan kaçan Yahudilerin yığınsal biçimde Osmanlı topraklarına göçmelerinin 500'üncü yıl dönümünü (1492-1992) kutlamıştır. 1992 yılının tümünü kapsayan ve yeryüzünün her tarafındaki eylemler, Vakfın başkanının kelimeleriyle, "bu insancıl yaklaşımın"⁶⁴ güzelliğini ve büyüklüğünü yansıtmıştır. Seçkin Yahudi profesörler de dâhil olmak üzere, birçok Alman aydını da İkinci Dünya Savaşı'ndan önce ve o savaş yıllarında Nazi baskısından kaçarak Türkiye'ye sığınmıştır. Tarihsel kanıtlar Türklerin, Osmanlı ve Cum-

64 Jak V. Kamhi, "Foreword", **Exhibit of the Quincentennial Foundation**, (İstanbul 1992), s.2.

huriyet zamanlarında, baskı altındaki Yahudileri iyi karşıladıklarını ve onları kucakladıklarını gösteriyor. Birbirinden yüzyıllarca ayrılmış olan bu iki Yahudi dramına ilişkin olarak Türklerin gösterdiği yerinde ve hiç gecikmeyen tepki böylesine alçakça eylemlerden rahatsız görünmeyerek hiç karışmamış olanlar arasındaki farkları da ortaya koymaktadır.

Kendi kendini yerel olarak yönetme demek olan Osmanlı “millet” sistemine göre, Rumlar ve Yunanlar, Ermeniler, Yahudiler ve Müslüman olmayan öteki büyük ya da büyücek azınlıkların her biri, aynı toprakları daha önce denetimleri altında tutan Hristiyanlar zamanındakinden daha fazla iktidar yetkileri olan kendi dinsel önderlerince yönetiliyorlardı⁶⁵. Osmanlı toplumu her grup ya da kişinin dinsel bağlantısı uyarınca bir ya da öteki millete mensup olduğu çeşitli topluluklara din çizgisi çerçevesinde bölünmüştü. Bu türlü bölünme Romalılarda ve Avrupa ile Orta Doğu'nun bazı Orta Çağ imparatorluklarında da görülen bir âdetti. Osmanlılar bunu ayrıntılı biçimde zenginleştirdiler ve kurumlaştırdılar. Müslüman olmayan Osmanlı yurttaşları da dâhil olmak üzere, her millet yaşam, tavır ve çatışmaları kendi önderleri altında bir düzene sokmak için kendi yasalarını ve kurumlarını oluşturdu ve korudu.

65 Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, C. I., Cambridge, Cambridge University Press, 1976, s.58-59, 151-153.

Müslümanlara ek olarak, Osmanlılar ilk başında üç temel dinsel grup tanıdılar. Yahudiler ve Hristiyanlar dinleri İslamla bağlantılı olan fakat onun üstünde yer almadıkları “Ehl-i Kitap”tı. Ortodokslara Rum ve Yunanlardan başka bazı Slavlar ve Romenlerin yarısı dâhildi. Ermeni milletini ve doktrinde monofizit olan ve Ortodoks Kilisesince sapık diye suçlanan Ermeni Ulusal Kilisesini tanıyan (1461) Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmet’ti. Kendi Hahambaşlarına bağlı olan Yahudilerin o denli yerel özerklikleri vardı ki, on binlercesi İspanya’dan ve Avrupa’nın Avusturya, Bohemya ve Polonya gibi yerlerinden kaçmayı başarak Osmanlı topraklarına kapağı atmışlardı. Sefardim denen ve İberya Yarımadası’ndan gelenler kendi eski diyalektleri olan *Ladino*’yu yaşatmış ve Orta Avrupa’dan gelen Eşkenazim de dâhil olmak üzere tüm Yahudi toplumunda ağır basmışlardı. Kanıtları yoksa da, İstanbul 1453’te Türkler tarafından alınırken oranın Yahudilerinin kentin bazı kapılarını açarak onlara yardımcı olduklarına ilişkin bazı kanaatlar vardır.

1492’ye gelince Yahudiler üzerindeki baskı öylesine yoğunlaşmıştı ki onların zorla uzaklaştırılmaları neredeyse mantıksal bir sonuçtu.⁶⁶ Daha önce Andalusya’dan uzaklaştırılarak ayrı yaşam bölgelerine bir çeşit zorla sokulan ve kollarına sarı bir bez parçası

66 Eleazar Gutwith, “Towards Expulsion. 1391-1492”, der., Elie Kedouri, **Spain and the Jews: then Sephardi Experience, 1942 and After**, London, Thames and Hudson, 1992, s.51-73.

(*rouelle*) sarmak zorunda kalan Safarid Yahudilerine on dört yüzyıldan fazla yaşadıkları İspanya'dan kaçmaktan başka bir şey kalmamıştı. Katolikliği kabule zorlanmış olanlar (*conversos*) bile “kanı temiz tutmak için” (*limpieza de sangre*) kovulmuşlardı. Zorla Hristiyanlaştırılan Müslümanlar da ülkeden çıkarıldı.⁶⁷

Safarid Yahudileri devasa Osmanlı topraklarında güvenli bir cennet buldular. Bundan daha da önce (1326), Osmanlı Sultanı Birinci Orhan, 1950'lerde bir yangın kül edinceye değin bunca süredir hizmet veren Ez ha-Hayyim (Yaşam Ağacı) havrasının yeni alıp başkent yaptığı Bursa'da yapımı için emir vermişti. Hoşgörülü Osmanlı Devleti Balkanlar'da genişledikçe birçok Yahudi grupları kendilerini onun sınırları içinde buldular. Yalnız Türk yöneticiler Yahudilerin göçünü bilinçli olarak desteklemekle kalmadılar, Osmanlı Yahudileri de dışarıdaki dindaşlarını Türkler arasında güvenlik ve zenginlik bulmak için ısrarla çağırdılar. Herhâlde 15'inci yüzyıl ortalarında yazılmış olan ve haham İshak Sarfati'nin imzasını taşıyan mektup Alman devletlerinde “despotik yasaları, zorunlu vaftizi ve kovulmaları” eleştirmekte ve “Türkiye'yi hiç eksikliği olmayan ve isterlerse her şeyin iyiye gideceği bir ülke” olarak ilan etmektedir. “Orada herkesin barış içinde yaşabileceğini” ekleyerek “lanetli toprağı artık

67 Mehmet Suphi, “The Expulsion of Safarad Jews: Regression in the Development of Modern Society”, **Mind and Human Interaction**, Charlottesville, VA., IV/1 (December 1994), s.40-51.

terketmelerini” önermektedir.⁶⁸ Yahudiler Osmanlı İmparatorluğu’nda dinsel işlerin yanı başında ekonomik, sosyal ve hukuksal işlerde de önemli ölçüde kendi kendilerini yönetmişlerdi.⁶⁹ Müslüman olmayan öteki dinsel azınlıklar gibi, onlar da askerlikten muaf tutulmak için özel ve küçük bir vergi ödüyorlarsa da, devlet yaşamlarının ve mallarının güvenliklerini garanti ediyordu. Bu vergi kaldırıldıktan sonra bile, Müslüman olmayanlar içinde yüksek bir oranı oluşturan kişiler askere gitmektense o vergiyi ödemeyi yeğlediler. Parasal ve düşünsel maharetlerini de birlikte getirmiş olan Yahudiler, bir ara, Babıali’ye kırk kadar hekim de verdi. Varlıklı Yahudiler mali kaynaklarını devletin hizmetinde kullanırken, bazı Türk sultanları ülke dışında onlara baskı yapılmasını önlemek ya da ticaret haklarını özgürce kullanmak için girişimlerde bulundular. Sultan Abdülmecid’in 1840’ta, sözde “iğneli fıçı” efsanesine atıfta bulunarak, “Yahudi milletinin bu türlü kanlı suçlamalarda masumiyeti açıkken onların üzölmelerine ve gerçekte hiç bağlantısı olmayan suçlamalar sonucu işkence çekmelerine izin

68 Bernard Lewis, **The Jews of Islam**, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1984, s. 135-136.

69 Walter F. Weiker, “Turkish- Jewish and Turkish-Christian Relations”, der., David A. Altabe, Erhan Atay ve Israel J. Katz, **Studies on Turkish- Jewish History: Political and Social Relations, Literature and Linguistics**, Sephardic Studies için Sepher- Hermon Press, 1996, s. 21-34.

vermeyeceğini”⁷⁰ bir fermanla açıkladığı sırada, bu kanlı suçlamanın sanki doğru olduğuna ilişkin inanç Avrupa'nın birçok köşesinde salgın bir hastalık gibiydi. Osmanlı Yahudilerinin hiçbir ayrılıkçı emelleri yoktu ve Türkler onları hiçbir zaman Avrupalı devletlerin ajanları gibi görmediler.

Türkiye Cumhuriyeti de Osmanlı İmparatorluğu'nda yüzyıllar önce olduğu gibi, Avrupalı Yahudiler için önde gelen bir sığınma yeri oldu. Cumhuriyet yöneticileri ülkenin kapılarını Nazi baskısından kaçan yüzlerce aydına ve az bilinen daha binlerce kişiye açtılar.⁷¹ Bunların içinde Türkiye'de üniversite eğitimi ve akademik araştırmaları daha iyiye götüren seçkin hukukçular, iktisatçılar, tarihçiler, toplum bilimciler, dil uzmanları, matematikçiler, fizyolojistler, eczacılar, botanistler, zoologlar, kimyagerler, mühendisler, gök bilimciler, besteciler, mimarlar, heykelticiler ve başka mesleklerin önde gelenleri vardı.

Daha sonraları Batı Berlin Belediye Başkanı olan Ernest Reuter Ankara'da kent planlaması dersleri vermişti. Lèopold Lèvy İstanbul'da birçok yetenekli Türk ressamını eğitti. Carl Ebert Devlet Konservatuvarının Tiyatro Bölümünü kurdu ve Ankara Devlet Tiyatrosu

70 Naim Gülerüz, **The History of the Turkish Jews**, İstanbul, Batur Matbaası, t. y., s.12.

71 Stanford J. Shaw, **Turkey and the Holocaust: Turkey's Role in Rescuing Turkish and European Jewry from Nazi Persecution, 1933-1945**, New York, New York University Press, 1993.

Müdürü oldu. Rudolf Belling İstanbul Güzel Sanatlar Akademisinde heykel hocalığı yaptı. İstanbul Üniversitesinde Andreas Schwartz Roma hukuku, Ernst Hirsch uluslararası ticaret hukuku ve Fritz Neumark ekonomi dersleri verdi. Albert Einstein Princeton Üniversitesinde çok önceden kabul ettiği bir kürsüsü bulunduğundan, Türkiye'ye gelemedi. Hitler, Türkiye'nin ikinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye özel bir mektup yazarak Türkiye'ye sığınmış olan Alman profesörler ülkeden çıkarıldığı takdirde onların yerlerine daha iyilerinin gönderileceklerini yazmışsa da, İnönü'nün yanıtı ellerindeki iyileriyle yetinecekleri biçiminde olmuştur. Bunların hemen hemen tümü İkinci Dünya Savaşı'nın bitimine değin Türkiye'de kaldı; birçoğu kalışlarını daha da uzattı. Bazıları Türkiye'de gömüldü ya da vefattan sonra Türkiye'ye yollanmalarını isteyen vasiyetler bıraktılar.

Paris, Marsilya, Belgrad, Köstence, Rodos, Prag, Budapeşte, Atina, Varna ve başka yerlerde görevli bazı Türk diplomatları binlerce Yahudinin hayatını kurtararak, onların Nazi toplama ya da ölüm kamplarında telef olmalarını engellediler. Avrupa'da bir Yahudi için bir Türk pasaportuna sahip olmak ya da daha önce Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı olmak yaşamla ölüm arasındaki bir farkı gösteriyordu. Almanya ile ve Avrupa'nın Alman işgali altındaki ülkelerin çoğuyla diplomatik ilişkileri süren Türkiye'nin diplomatları bu konularını sık sık ve ısrarla bu ülkelerde yaşa-

yan ya da çalışan Türk Yahudileri yararına kullandılar. Bazılarıyla buldukları yerde evlenmiş, başka ülkelerde yeni yurttaşlığa geçmiş ya da dışarıdaki Türk konsolosluklarında kayıtlarını yenilememişlerdi. Türk diplomatları onları kayıtlarını tazelemeye zorladılar, bazıları için yurttaşmış gibi belgeler düzenlediler ve hatta Türk olmayan birtakım Yahudileri de kurtardılar. Bu türlü eylemlerinden ötürü, bir Türk diplomatı Almanlarca tutuklandı ve eşi de öldürüldü. Türkiye, Yahudi Ajansının İstanbul'da bir kurtarma bürosu açmasına da izin verdi. Türk sınır gümrükçüleri yaşamın Avrupa'nın tümünde en kötü yerlerden biri olan komşu Yunanistan'dan kaçan Yahudilere de kapıları genelde açık tuttular.

Yahudilerin dünyayla ve özellikle Nazi döneminde karşılaştıkları olaylarla deneyimleri Türklerin Ermenilerle çağlar boyu ilişkilerinden çok farklıdır. Hristiyan Ermeniler monofizit Gregoryan mezhebine mensup olduklarından bazı öteki Hristiyanlarca "sapmış" olarak suçlanırken, onları 1461 gibi erken bir tarihte kendi önderlerinin yönetiminde kendi kendini yöneten ayrı bir toplum olarak hukuken tanıyan Osmanlı Türkleiydi. Osmanlı millet sisteminin bir sonucu olarak, birbirini izleyen Osmanlı sultanlarının fermanlarıyla yinelenen bu hukuksal hakkın Ermenilere dinsel ve etnik özgürlükler tanıdığı zamanlarda, Cromwell'in askerleri Katoliklerin arkasını bırakmıyor, Fransızlar Huguenotlar'ı doğruyor ve öteki Protestanları baskı

altında tutuyor, yerleşik kiliseler Kalvinistlere göz açtırmıyor ve tümünden daha kötü, Engizisyon Yahudileri eziyor ve yok ediyordu.

1071 tarihi Türklerin Anadolu'ya yığınsal ve sürekli olarak girişlerinin bir göstergesi olarak alınsa bile, Türklerin söz konusu toprakları o sırada bağımsız devletten yoksun Ermeni toplumundan almadıkları kesinlikle söylenebilir. O iyi bilinen silahlı çatışma Müslüman Selçuk Türkleriyle Yunan Ortodoks Bizans İmparatorluğu arasında olmuştu. Türkler, Selçuklular ya da Osmanlılar olarak, bir Ermeni devletini sona erdirmediler. Resmî Ermeni varlığını yok edip onları bir de bir yerden bir yere göç ettirerek yeniden iskân eden Bizanslılardı. Hatta, Ermeniler öteki Hristiyan grupların baskılarına karşı koyabilmek için Müslüman yöneticilerle sık sık iş birliği de yaptılar. Öte yandan, ilk Türk grupları (Kılıçarslan ve Melikşah gibi) Türk hakanlarından başka onların atanan valileri için de "iyi, faziletli, bağışlayıcı, Ermeni anıtlarını koruyan ve yapımcılığa yönelik"⁷² benzeri sıfatlar kullanan Urfalı Mateos örneği Ermeni tarihçilerce bile methedildiler.

Türklerle Ermenilerin ilişkilerine yüzlerce yıl birlikte yaşama ve barış egemen oldu. Yahudilerin dünyanın öbür taraflarındaki deneyimlerinden bir hayli farklı olarak, Ermeniler, öteki Osmanlı azınlıkları gibi

72 Ali Sevim, **Genel Çizgileriyle Selçuklu- Ermeni İlişkileri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983, s. 20-21-27.

özerklikten önemli ölçüde yararlanmışlardı; Osmanlı hükûmeti yalnız bazı alanlarda son karar hakkını koruyordu. Hatta, Müslüman olmayanlar, oldukça sık, kendi mahkemelerinin kararlarından tatmin olmadıklarında Müslüman mahkemelerine kendiliklerinden başvuruyorlardı. Bu iki halk arasındaki ilişkilere daha geniş ve gereği gibi kapsamlı açıdan bakmadıkça, konuyu dengeli biçimde ele almak olası değildir. Bu nokta özellikle Yahudilerin çağlar boyunca ne denli farklı muamele gördükleri anımsandıkça daha fazla önem kazanmaktadır. Öte yandan, bu satırlar geçmiş Selçuk ya da Osmanlı devletlerini mükemmel göstermek amacıyla kaleme alınmamıştır. Ne var ki, birçok yabancı tarihçi ve gezginin özellikle Türk yönetiminin ilk yüzyıllarına ilişkin övgüler yağdırdıklarını anımsamak fazla olmaz. Bu bölüm bu görüşe destek olarak onların düşündüklerine çok yer ayırmaya uygun değil. Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun tarihinde en karmaşalı dönemden önceki daha iyi yüzyıllarda bile bazı aykırılıklar bulunabilir, örneğin Müslümanla Müslüman olmayana ayırt etme nedeni görmeyen Celâli eşkiyalarından ötürü kervan ticaretinde güvenliğin garanti edilemediği zamanlar da olmuştur. Ancak, önemli olan şu ki, o günün koşullarında Müslüman olmayanlar ayrıca bir baskıya tabi olmadılar.

Ermeni Patriğinin de, Rum Patriği ve Hahambaşı gibi, kendi grubu üzerinde otoritesi vardı. Bu üçü de devlet bürokrasisinde sürekli ve yüksek mevkileri

dolduruyorlardı. Osmanlı hükûmeti Ermenileri yalnız başkalarının karışmalarından korumak için değil, zaman zaman kendi toplumlarının içinde uyum sağlamak amacıyla da girişimlerde bulunmaktaydı. Böyle bir müdahale 1841’de eski tutucu Ermenilerle, varlıklarını henüz ortaya koyan sıradan kişilerin çıkarlarının dengelenmesi amacıyla oluşturulan yeni Ermeni Ulusal Komitesi sırasında yapılmıştı. Özellikle 19’uncu yüzyılın sonlarında, böylesine çalkantılar din konuları dışında da tutucu davranan kendi dinsel otoritelerinin sürekli ağırlığını duyan her azınlığın içinde büyümeye başlamıştı. Ermeni Gregoryan Kilisesi ile ortaya yeni çıkan Ermeni Katolik ve Protestan grupları arasında şiddetli çatışmalar çıktığında bir denge ögesi olarak hareket eden de Osmanlı hükûmetiydi. Türkler Osmanlı Devleti içinde her birinin hak ve ayrıcalıklarını tanımlayan ayrı Katolik ve Protestan milletler kuran iki ferman daha çıkarmak zorunda kaldılar.

Gregoryan, Katolik ya da Protestan olsun, Ermeniler, öteki azınlıkların üyelerinden hiç farklı olmayarak, (tüccar, banker, yazar, gazeteci, mimar, doktor, hukukçu, aktör, müzisyen ve benzerleri gibi) yaşamın her alanına girdiler. Ekonomik olarak Ermenilerin durumları, Müslümanlar da dâhil olmak üzere, geri kalanların hepsinden daha iyiydi. Bir Ermeni olan Gabriel Noradungyan üç bakanlığa da bakmış olup, bunlardan birisi olan Dışişleri Bakanlığı görevini Birinci Dünya Savaşı’ndan bir yıl öncesine, yani

1913'e değin sürdürmüştü. Bir Ermeni yurttaşın Balkan Savaşları'nın sarsıntılı yıllarında Osmanlı dış siyaseti üstünde egemen olması olağan bir olay gibi geçiştirilemez. Yahudi bir Alman yurttaşının Gustav Stresemann, Freiherr von Neurath ya da Joachim von Ribbentrop yerine Dışişleri Bakanı sorumluluğunu üstlenmesine izin verilir miydi? Başka bir Ermeni olan Hagop Kazazyan o sıralarda Osmanlı Maliye Nazırı ve Garabet Artin Davut da Posta Hizmetleri Nazırıydı. Daha başka üç Ermeni Osmanlı yurttaşı sırayla son sözü edilen bakanlığın ve gene üç başkası daha Bayındırlık Bakanlığının başına getirilmişlerdi. Kısa süren 1878 Osmanlı Meclis-i Mebusanında dört Ermeni Âyan üyesi ve dokuz Ermeni mebus vardı. 1908 Meclisinde de on bir ve gene 1914 Meclisinde de on bir Ermeni daha üye bulunuyordu.

Dışişleri Bakanının kendinden ayrı olarak, dört bakanlık müsteşarı Ermeniydiler ve o bakanlıkta toplam kırk sekiz Ermeni çalışmıştı. Garabet Artin Davut Berlin ve Viyana'ya, Dikran Aleksanyan Brüksel'e, Yetvart Zohrab Londra'ya ve O. Kuyumciyan Roma'ya Osmanlı sefir-i kebir-i olmuşlardı. Berlin ve Brüksel'deki Osmanlı sefaretlerindeki müsteşarlar da Ermeniydi. On beş Ermeni Osmanlı konsoloslugu yapmış ve on ikisi daha çeşitli rütbelerde diplomatik sekreterlik görevlerinde bulunmuşlardı. Dört Ermeni Şurâ-yı Devlet üyesi olmuş, İçişleri Bakanlığında elli bir kaymakam ya da benzeri yüksek görevlerde Er-

meni bulunmuştu.⁷³ Osmanlı arşivlerinde dışişleri, maliye, adalet, eğitim, bayındırlık, posta hizmetleri, ormancılık, tarım ve benzeri konularda istihdam edilen birçok Ermeni yurttaşın tam listeleri bulunmaktadır. Osmanlı toplumunda Ermenilere karşı ırksal, ideolojik, resmî ya da ifade edilen yahut ima olunan bir ayrımcılık yoktu. İslami doktrinde Peygamber Muhammed'in yaymaya çalıştığı tek Tanrılı dinin sonuncu ve böylece kendi çerçevesi içinde evrensel bir inanç olarak en mükemmeli olduğuna ilişkin inancın ötesinde, Osmanlı tavrı, Ermeniler dâhil, azınlıklara ilişkin olarak ancak "bir hayli hoşgörülü" diye tanımlanmalıdır.⁷⁴

Osmanlı İmparatorluğu 19'uncu yüzyılın ikinci yarısında birtakım güçlüklerle karşılaştı. Yeni reformların gerekli olduğunu gören hükûmetin kendinden başkası değildi. "Ermeni sorunu"nun uluslararası boyut kazanması da aynı yüzyılın en sonuna rastlıyor. Konunun bu yanı bu bölümün kapsamı dışındaysa da, sözü edilen uluslararası boyutun zamanın hemen hemen her olayını etkileyen "Emperyalizm Çağı"ndan ayrı düşünülmeceğini anımsatmakta yarar var. Tüm ana karalarda neler olduğunun değerlendirilmesi bir yana, gerileyen

73 Bu konuda bir Ermeni kaynağı: Masrob K. Krikorian, **Armenian in the Service of the Ottoman Empire: 1860-1908**, London, Routledge and Kegan Paul, 1977.

74 Weiker, **op. cit.**, s.32.

Osmanlı Devleti'ne büyük güçlerin gösterdiği ilgiye şöyle bir bakış bile herhangi bir araştırmacıya Ermeni sorununun günün yabancı hükûmetlerinin elinde bir oyuncak olduğu ciddi düşüncesini vermeye yeter.

Bu bölüm, gene, emperyalizmin ya da endüstrileşme ile ham madde ve pazar arayışındaki uluslararası rekabetin incelenmesi için uygun yer değildir. Ancak, dünya pazarında önde gelen ekonomik güçlerin hedefleriyle, onlara gün geçtikçe daha bağımlı olan gelişmemiş bölgelerin istekleri arasında kaim çizgileriyle bir karşılaştırma yapmaya değer. Büyük toprak parçalarının ve orada yaşayan yerli halkların boyunduruk altına sokulmaları yepyeni oluşumlar değilse de, rekabet arttıkça Avrupalı güçler toprakları, ekonomileri, hükûmetleri ve halkları denetlemek için daha kararlı ve daha sık hareket ediyorlardı. Sözü edilen halklar kavramının içinde azınlıklar da vardı. Fransızlar önce 1871'de Almanların önündeki o perişan yenilgilerinin sonuçlarını ortadan kaldırmak için ve sonra da mevcut ve potansiyel pazarların kaybını önlemek amacıyla emperyalizmi bir araç olarak desteklediler. Almanlar büyük devletler kulübünde bir yer peşindeydiler. Hitler bu çırpınışları dünya egemenliği noktasına getirdi.

Öte yandan, Osmanlı Türklerinin gelişen siyasal bilinci yerleşik büyük devletlerin ihtiraslarıyla taban tabana zitti. Eski ihtişamını çoktan kaybetmiş olan Osmanlı İmparatorluğu, daha çok Batı deneyiminin

liberal siyasal düşüncesi temelinde, kendini değiştirme yollarını aramaktaydı. Hükûmet yavaş yavaş çeliğin üretimi, endüstri ve ticarette elektriğin kullanımı, buharlı makineye geçiş ve bir hayli sonra da kömürden petrole atlayış gibi başka yerlerdeki önemli teknolojik değişiklikleri yavaş yavaş görmekteydi. Ancak, sık sık Genç (Jön) Türkler diye anılan ve aralarında gevşek bağlar bulunan Osmanlı liberalleri, bu teknolojinin yanı başında temel siyasal ve toplumsal reformların bulunmasından yanaydılar.⁷⁵ Bu genel çabanın bir parçası, hükûmetin çok istekle öncülük ettiği çağdaş eğitimdi. Yeni yetişenlerin içinde İttihad ve Terakki Komitesi olabildiğince anayasacılık ve özgürlük yanlısıydı ya da öyle bir görünüm yaratmak istiyordu. Osmanlı seçkinlerinin hedefi önemli ölçüde kişisel özgürlükler yönündeydi.

Fırtınalı 1915 yılı da dâhil olmak üzere, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı toplumunu yöneten ve 1876'da kapanmış olan Meclisi, 1908'de Sultan İkinci Abdülhamid'i açmaya zorlayan ve nihayet onun hayalini gerçekleştiren, işte, bu komiteydi. Fransa'da Gobineau, Barrès ve Sorrel ya da Almanya'da Chamberlain, Rosenberg ve Möller'in tam aksine Ahmet Rıza (1859-1930), Mehmet Murat (1853-1912), Damat Mahmut Paşa (1853-1903) ve oğulları Prens Saba-

75 Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, C. II**, Cambridge University Press, 1978, s. 255-259, 263-267, 270-287, 298-304, 332-334.

haddin ile Lütfullah da dâhil olmak üzere, kendilerini halk yararına adanmış görünen liberaller anayasal rejim istiyorlardı. Paris'te toplanan (1907) İkinci Jön Türk Kongresinin ortak başkanları iki Müslüman liberal olan Ahmet Rıza ile Prens Sabahaddin'in yanında Taşnag (Ermeni İhtilalci Federasyonu) temsilcisi K. Malûmyan da vardı. Makedonya'nın en önde gelen kenti ve yoğun bir Yahudi nüfusuna da sahip olan Selanik, anayasal eylemin önemli merkezlerinden biriydi. Almanya'da *Reichstag* yangınından farklı olarak, Jön Türk İhtilâli; sultanı Meclisi yeniden açmaya ve yetkilerinin çoğundan vazgeçmeye zorlamıştı. Tahtta bir yıl daha kalmışsa da, Abdülhamid dönemi artık sona ermişti. Müslümanlarla Müslüman olmayanlar sokaklarda birbirleriyle kucaklaşmışlar, siyasal tutuklular affedilmiş, yeni siyasal partiler ve gazeteler kurulmuş ve hâlâ dolaylı olmasına karşın, yeni seçimler yapılmıştı. Türklerin çoğunluğu aldığı Meclise Ermeniler de on bir temsilci yolladılar.

Bir dönemeç olan bu adım, ne var ki, geçmiş otokrasinin tüm hastalıklarını iyileştirecek bir ilaç değildi. Tutucular Anayasa'ya karşı bir kampanya açtılar, giderek başarısız bir ayaklanmaya (1909) önyak oldularsa da, İttihad ve Terakki hükûmeti, dört yıl içinde, tahttan indirdikleri sultanın o uzun yönetiminde verdiği topraktan çok daha fazla toprak kaybetti. Yeni rejim mucizeler yaratamayınca, Ermeni ve Yunan teröristleri kendi bölgelerinde gene eylemlere döndüler.

Türk milliyetçiliği eskisiyle karşılaştırıldığında bu yıllarda daha öne çıkmışsa da, 1930'ların Alman milliyetçiliğiyle hiçbir biçimde karşılaştırılmaz. Burada Türkçülüğe ilişkin düşüncelerin ana yurtta, yani Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti'nde değil, sınırlar ötesinde ortaya çıktığını akla getirmek önemlidir. Bu yönüyle pan germanizm, pan helezizm, Panislavizm ve öteki komşuların benzeri genişlemeci akımlarından ayrılır. Başka ulusların “pan” ideolojilerine bir tepki olarak yurt dışında doğmuştur. Örneğin, Çarlığın resmî Ruslaştırma siyaseti Hristiyanlaştırmayla da birleşince Kırım Tatarları gibi bazı Türkî gruplar birbirleriyle olan ortak bağlarının daha fazla bilincine varmaya itilmişlerdir. Onların çıkardığı Türkçülük ise, dil, edebiyat, folklor ve tarihte birlik ya da benzerliğin altını çizerek kültürel alandaydı. Bunu ileri sürenler Çarlık Rusya'sının panislavizm ya da Yunanlıların “*Megali İdea'sına*” bakarak yeterli rakip ya da düşman karşısında kendilerini haklı görüyorlardı. Alman nazizmine hiç benzemeyen Türkçülük düşünceleri savunmacıydı ve genişlemeci değildi.

Nazi ileri gelenleri 1933'ten sonra ve savaş yılları boyunca daha iktidara gelmeden önce açıkça söylediklerini uygulamaya koydular. Gelecek onların parti programlarında, teorik çalışmalarında, adım adım aldıkları kararlarda ve neredeyse halk önünde bütün açıklamalarında hiçbir gizliliğe gerek görülmeden ortadaydı. Yalnız başkalarını kurban edebilecek olan-

ların elinde barışçı ve sadık Yahudi azınlığa soykırım yapmaya yarayacak siyasal güç ve silahlar bulunuyordu. Ermeniler ise, çok farklı bir Osmanlı ortamında yaşadılar ve eylem yaptılar. 19'uncu yüzyılın sonuna doğru ve o zamandan ileriye, özellikle 1915 yılının başında silaha başvurduklarında, iki cami arasında bînamaz kalmış olan Osmanlı hükûmeti, Ermenilerin çoğunu güneye götüren ve bu süreç içinde bazılarının yaşamlarının yitirilmesine neden olan yer değiştirme kararını almak zorunda kaldı. Söz konusu göç bazı yerlerde cinayete dönüştü. Suçluları muhakeme eden ve cezalarını veren de sadece Osmanlı mahkemeleri oldu. Ölenlerin katlini emreden ne karar, ne de belge vardır. Verilen emirler bir grup halkın daha güvenli bölgelere zorunlu ama kansasız transferini içermektedir. Direktifler, hiç değilse kâğıtta, olaysız seyahat için yeterli ayrıntıları içeriyor. Ermenilerin tümü de tehcire tabi tutulmamıştır. Yoksa, bugünkü Türkiye'de hiç Ermeni de kalmazdı. Katolik ve Protestan Ermeniler, orduda görev yapanlar, doktorluk gibi bazı mesleklerde bulunanlar, Osmanlı Bankası personeliyle sağlık alanlarında çalışanlar, devlet tütün şirketi memurları, bazı bürokratlar, bazı tüccarlar, bazı işçiler, yabancı diplomasi temsilciliklerinde görevliler ve nerede oturuyor olurlarsa olsunlar, sadık ve barıştan yana Ermeni yurttaşları, tüm aile bireyleriyle birlikte bu yer değişme sürecinin dışında bırakılmışlardır.

Güneye doğru harekete hazırlanan bazı Ermeni grupları da tehcir siyaseti daha onlar harekete geçmeden artık terk edildiğinden, oldukları yerlerde kalmışlardır. Yetkiyi kötüye kullanma ve çürümüşlük dedikodularına bir tepki olarak, hükümet önce karar verdiği taşınmaz malların açık arttırmayla satışını da durdurmuştur. O zamana değin yapılmış olan satışlardan elde edilen gelir bu amaçla kurulmuş olan devlet komisyonu eliyle mülkün gerçek sahiplerine verilmiştir. Yerleri değiştirilen Ermenilerin büyük çoğunluğunun hedeflerine vardıkları, yalnız çok sayıdaki Osmanlı belgesinde değil, güvenilir Ermeni ve Batı raporlarında da belgelenmiştir. İhmali görülen, saldırıları püskürtmede yeterince irade sergileyemeyen ya da kendileri suç işlemiş olan bazı görevlilerin bu işlerine son verilmiş, ciddi durumlarda, divanı harb de dâhil olmak üzere, cezalandırılmışlardır. Genel savaş koşullarından, hastalıktan ve sanki yangın gibi yayılan bulaşıcı mikroplardan ötürü birçok Ermeni ve Müslümanın yaşamlarını yitirdiğini yinelemek bir abartma değildir.⁷⁶ Fransızların örgütlediği ve yurt dışına çıkışı hedefleyen bir olayın sonuçları bu noktanın gerçekliğini kanıtlamaya yardımcı olabilir. Fransızca yayımlanan bir bilim dergisi Fransızların Adana gibi güney doğudaki Türk kentlerinde önceleri yaşamış olan Ermenileri kendi savaş gemilerine doldurarak Marsilya

76 Türkkaya Ataöv, **Deaths Caused by Disease, in Relation to the Armenian Questions**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1985.

limanına götürmeyi tasarladıklarında, kıyıya değin yürüyenlerden birkaç bininin yolda yorgunluk ve sağ-
lık nedenleriyle yaşamlarını yitirdiklerini bildiriyor.⁷⁷
Kuşku yok ki, bu Ermeniler Fransızların neden olduğu
bir soykırımın ya da katliamın kurbanları değildiler.
Bu genel durum başka örneklere de uygulanabilir.

Yer değiştirme sırasında bazı Ermeni gruplarının farklı etnik kökenden gelen Müslüman çapulcularca saldırıya uğradıkları da doğrudur. Türk mahkemelerinin bu türlü suçluları muhakeme eden ve hapis ile uygulanan idam kararları veren tek mahkemeler olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Ayrıca, sadrazam, meclis başkanı, genelkurmay başkanı, şeyhülislam, kabine üyeleri, bazı mebuslar, valiler, ordu komutanları, darülfünun hocaları, yayıncılar, gazeteciler ve birtakım daha küçük rütbeli resmî görevliler de dâhil olmak üzere, genelde yüksek rütbeli Osmanlı devlet adamlarının İngiliz taç kolonisi Malta'ya sürülerek kendileri aleyhine oluşturulacak hukuksal kanıtları beklediklerini, ama sonunda serbest bırakıldıklarını anımsamakta da yarar var.⁷⁸ Bunların bir kısmı Tür-

77 Georges Boudiere, "Notes sur la campagne de Syrie- Cilicie: l'affaire de Maraş (janvier- février 1920)", **Turcica**, Paris/ Strasbourg, IX/2-X (1978), s.160. Ayrıca: Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983, s.225.

78 Bilal N. Şimşir, **The Deportees of Malta and the Armenian Questions**, Ankara, Foreign Policy Institute, 1984;____, **Malta Sürgünleri**, 2. B., Ankara, Bilgi Yayınevi, 1985.

kiye'ye geri dönerken Ermeni tedhişçilerce öldürülmüştür.

Ermenilere yer değiştirme olayı çok sert geçen bir kış nedeniyle önce durdurulmuş, 1916 başında da bütünüyle sona erdirilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, 450.000'den biraz az Ermeni yurttaş, asıl oturdukları yerlerden güneye hareket ettirilmiş ve zamanın bazı sorumlu ve resmî kişilerinin yazıyla belgeledikleri gibi, bunların büyük çoğunluğu yeni hedeflerine varmışlardır. Geri kalanların bir kısmı hastalıklardan yitirilmiş ve bazıları da ne yazık ki öldürülmüştür.

Akılda tutulması gereken başka önemli bir nokta da sekiz yıl (1914-22) gibi kısa bir süre içinde, Nazi Almanyası'nda ya da Avrupa'da Yahudilerin tavrından pek farklı olarak, birçok Ermeni grubunun kendi komutanları ya da yabancıların emri altında bir düzine kadar savaşa silahla ve fiilen katıldıkları ve bu çatışmalar sırasında düşmanlarını, hatta bazen siyasal ya da ideolojik nedenlerle birbirlerini öldürdükleri gerçeğidir. Ermenilerin kendileri birçok cephelerde aktif olarak nasıl savaştıklarını belgeleyen fotoğraflarla bezenmiş birçok kitap ve seri makaleler yayımlamışlardır.⁷⁹

Geri dönenlere mülkleri geri verilmiş ve yeni bir yaşama başlayabilmeleri için bir miktar ödenek de

79 Forinstance: A.P.Hacobian, Armenia and the War, London, Hodder and Stoughton, 1917.

ayrılmıştır. Borçları ya kaldırılmış ya da ertelenmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nden yollanmış para ile kilise misyonerlerinden ya da konsolosluklardan bağışlanmış olanlar Osmanlı hükûmetinin onayı ve denetimiyle Ermenilere dağıtılmıştır. Öksüz çocuklar Ermenilerden oluşan yardım komitelerine teslim edilmişlerdir.

Alman Yahudileri ile Osmanlı Ermenilerinin deneyimleri ve tarihteki yerlerine ilişkin koşullar o kadar farklı görünüyor ki, ikisini de genel bir "soykırım" başlığı altında bir araya getirmek olası değildir. Yahudilerin başlarına gelenlerin bir benzeri yoktur.

